

Ortsrapport

Eljaröd

Eljaröd ligger utsträckt längs landsvägen i ett backigt landskap med öppna åker- och betesmarker samt mera slutna skogsmarker, upp till några av gårdarna leder alléer. Den medeltida kyrkan står mitt i byn omgiven av skolbyggnader, lanthandel samt några äldre gårdar och gatehus. Genom byn slingrar sig ett vattendrag fram och här finns också en kvarn. Utmed den gamla landsvägen ligger egnahemsbebyggelse och ett antal äldre verksamhetslokaler. Husen i byn är ofta vitkalkade med blå snickerier eller klädda med rödfärgad panel.

Innehåll

Förord	3
Inledning	4
Historisk tillbakablick	5
Eljaröds by	5
Kulturlandskapets utveckling	6
Eljaröd idag	8
Beskrivning av byn	8
Bebyggelsens karaktär	11
Betydelsefulla byggnader och miljöer	12
Föregående byggnadsinventering	15
Kulturlandskapet idag	16
Åtgärder för Eljaröd	17
Allmänna råd vid underhåll och ombyggnad	17
Särskilda riktlinjer för Eljaröd	19
Om varsamheten i lagstiftningen	19
Utgångspunkter för kulturhistorisk värdering	19
Kulturhistorisk värdering av bebyggelsen i Eljaröd	20
Skötselråd för omgivande landskap	21
Handlingsprogram	22
Litteraturtips	24
Byggnadsvård	24
Landskapsvård	24
Källor - arkiv och litteratur	25
Lagstiftning	26
Ordlista	29
Kartbilaga	32

Förord

Samhällsutvecklingen har under senare år gått mot ett allt mer miljöinriktat samhälle i vid mening. Det framförs nya och ökade krav på miljöhänsyn, som aktsamhet om kulturvärden och långsiktig resurshushållning. Kulturmiljövårdens ställning har stärkts. Den senaste utvecklingen inom kulturmiljövårdens område syftar till att identifiera kulturmiljöer från ett helhetsperspektiv där enskilda betydelsebärare bygger upp samband och strukturer. Under senare år har även allt mer betonats vikten av regional identitet och regionala särdrag. Med kulturmiljöer avses i detta program i första hand bebyggda miljöer, men även sambandet med landskapet är av stor vikt.

Tomelilla kommun ser kulturarvet som en tillgång i samhället, och kulturarvet utgör en av utgångspunkterna för uppförande eller förändring av bebyggelse och anläggningar. Underlag och kunskap om kulturmiljön skall ligga till grund för bland annat den fysiska planeringen. Kommunens värdefulla och rika kulturmiljöer ses som en positiv tillgång och lokaliseringsfaktor, både vad avser verksamheter och boende liksom även för näringslivsutveckling inom turism och rekreationssektorn.

Det förutsätts att kommunerna förfogar över de inventeringar av bebyggelse och miljöer som krävs för att hantera ärenden i enlighet med intentionerna i olika lagstiftningar. Kommunen har sedan ett tjugotal år tillbaka bevarandeplaner för ett antal orter. Dessa planer är delvis inaktuella och med beaktande

av det mera vidgade synsätt inom kulturmiljövården som nu gäller, har kommunen beslutat att utarbeta ett kulturmiljöprogram för 15 orter. Avsikten är att i en andra etapp gå vidare med att utarbeta ett program även för resterande delar av kommunen.

En viktig del av kulturmiljöarbetet är att förankra och fördjupa kunskapen och skapa förståelse för kulturvärden hos allmänheten. Kulturmiljöprogrammet avses att nyttjas i samband med exempelvis olika studiecirkel och till utbildning av fastighetsägare, byalag och motsvarande liksom även i samband med ordinarie skolundervisning. Programmet har flera användningsområden och bland annat skall det användas i kommunens arbete med översiktsplanering, detaljplanering och bygglovshantering.

Uppdraget att i första etappen utarbeta ett kulturmiljöprogram för de 15 orterna har efter upphandling lämnats till Regionmuseet/Landsantikvarien i Skåne. De orter som omfattas av programmets första etapp är Andrarum, Bondrum, Brösarp, Eljaröd, Fågeltofta, Gårdlösa, Kverrestad, Lunnarp, Onslunda, Ramsåsa, Smedstorp, Spjutstorp, Tomelilla, Tranås och Östra Ingelstad.

Det är en nationell angelägenhet att skydda och vårda vår kulturmiljö. Ansvaret för detta delas av alla. Såväl enskilda som myndigheter skall visa hänsyn och aktsamhet mot kulturmiljön. Kulturminneslagen 1 kap. 1§.

John Johansson
Kommunstyrelsens ordförande

Bengt Alm
Stadsarkitekt/projektledare

Inledning

Hur bebyggelsen i ett samhälle ser ut är ett resultat av flera olika faktorer. Generella företeelser som kristnandet, skiftesreformerna, bostadspolitiken, järnvägarna och bilismen har påverkat många samhällen på ett likartat sätt. Landskapets förutsättningar, traditioner och ägandeförhållanden ger förutsättningar som skiljer samhällen åt. Ett samhälles byggnadskultur speglar dess historiska och aktuella förutsättningar. Kunskaper om dessa sammanhang ger möjligheter att bevara och förvalta en miljö. Det är något som kan medverka till att skapa en rik och levande vardagsmiljö för invånarna. En god byggnadskultur är en av förutsättningarna för en god livsmiljö.

Under 1999 genomfördes en inventering av Eljaröd. Syftet med inventeringen är att presentera ett kulturmiljöprogram för delar av Tomelilla kommun. Rapporten syftar till att ge en så fullständig bild av miljöns nuvarande utseende som möjligt. Detta har inneburit, att såväl bostadshus med tillhörande uthus, garage och ekonomibyggnader som verksamhetslokaler och offentliga anläggningar fotograferats samt beskrivits till det yttre. Förutom byggnadsinventeringen har kulturvärdena i orternas omgivande landskap studerats. Historiska kartöverlägg över byarnas äldre skifteskartor har tillsammans med andra kartstudier och besiktning i fält

visat var det finns värdefulla områden och objekt i landskapet.

I det kommunala kulturmiljöprogrammet ingår en kulturhistorisk översikt som presenteras i en särskild skrift. Den behandlar på ett övergripande sätt Tomelilla kommuns landskapstyper, traktens äldre historia, byggnadstraditioner, markanvändning och påverkan till följd av den industriella utvecklingen.

De orter som ingår i kulturmiljöprogrammet är Andrarum, Bondrum, Brösarp, Eljaröd, Fågeltofta, Gårdlösa, Kverrestad, Lunnarp, Onslunda, Ramsåsa, Smedstorp, Spjutstorp, Tomelilla, Tranås och Östra Ingelstad. Regionmuseet/Landsantikvarien i Skåne har utfört arbetet med inventering, fotografering, studier av kartor och andra källor samt författande av orsrapporter. Som ett led i arbetet har uppgifter om de inventerade byggnaderna införts i ett omfattande databaserat register. Registret innehåller uppgifter om byggnadernas funktion, uppskattade ålder och exteriör. I registret kan uppgifter fortlopande föras in.

Eljaröd har vid ett flertal tillfällen varit föremål för kulturmiljövårdens intresse. I slutet av 1970-talet gjordes en inventering av de kulturhistoriskt intressanta bebyggelserna i Tomelilla kommun, däribland Eljaröd. Därefter har det utarbetats en kommunal bevarandeplan. Byn har också utpekats som en kulturhistoriskt värdefull miljö i det regionala natur- och kulturmiljöprogrammet för f.d. Kristianstads län *"Från Bjäre till Österlen. Skånska natur- och kulturmiljöer"* från 1996. I denna beskrivs Eljaröd som en "representativ bymiljö, präglad av tiden efter skiftena."

Arbetet som presenteras nedan är i första hand en beskrivning av kulturmiljön i Eljaröd och inte en redogörelse för dess kulturhistoria. Här finns en genomgång av bebyggelsen med exempel på betydelsefulla byggnader, miljöer och landskap. Efter beskrivningen av dagens Eljaröd följer ett förslag till åtgärder. Detta syftar till att ge råd för hur kulturmiljön aktivt ska kunna bevaras och brukas för framtiden.

Historisk tillbakablick

Eljaröds socken ligger i Albo härad. Det första bevarade skriftliga belägget för byn Eljaröd finns i ett dokument från år 1309. Ortnamnet, med ändelsen -röd i betydelsen röjning, skvallrar om att byn fått sitt namn under sen vikingatid eller tidig medeltid. Förleden i namnet, Elja-, är inte helt säkert tolkat. Det kan hänga samman med djuret älg, trädslaget al eller vara ett personnamn.

Fornlämningarna inom byns marker visar på att området varit bebott långt tillbaka i förhistorisk tid. I området har hittats stenyxor från stenåldern. Synliga fornlämningar som domarringar, runda stensättningar, gravrösen och skålgropsstenar vittnar om bosättning under brons- och järnålder. Namnet på en av stensättningarna, Unehög, återfinns på en karta från 1816.

Ett intressant område med fornlämningar finns i Byskogen nordost om Eljaröds by. Fossil åkermark med röjningsrösen, terrasser, stensträngar och jordvallar berättar att här en gång varit odlad mark.

Vid fornlämningsinventeringen påträffades en del skärvor av förhistorisk keramik i en nygrävd grop inom området.

En lite annorlunda och spännande uppgift i fornlämningsregistret är den om källaren på gårdsplanen till Eljaröd 23. Fornlämningen har nummer 77 i registret för Eljaröds socken. Gården har sedan åtminstone 1600-talet kallats för Hovgården, vilket för tankarna till en större huvudgård. Enligt uppgifter från en inventering år 1930 finns på gårdsplanen till Eljaröd 23 (Hovgården) en källare på 8x4 m, som ger ett ålderdomligt intryck. Det finns flera uppgifter i medeltida skriftliga källor om att olika medlemmar av den danska släkten Galen ska ha skrivit sig till Eljaröd. Det har med all sannolikhet funnits en större sätesgård i Eljaröd under medeltiden.

Eljaröds by

Eljaröd ligger i Albo härad i norra delen av Tomelilla kommun. Utmed byn löper riksväg 19 – kommunens pulsåder från norr till söder. Landskapet är backigt med mycket skogs- och betesmarker. Från Verkaåns dalgång till byns högsta punkt är det 130 meter. Denna typ av bygd, på gränsen mellan slätt- och skogsbygd, kallas risbygd eller helt enkelt mellanbygd. Eljaröd var en egen kommun fram till mitten av 1900-talet, då man först gick upp i Brösarps storkommun och senare i Tomelilla. I kyrkligt hänseende tillhör Eljaröds församling idag Smedstorps pastorat. Den äldsta kartan över Eljaröds by är enskifteskartan från 1816. Eljaröd finns också avbildat i den Skånska rekognosceringskartan som färdigställdes under åren 1812-1820.

Eljaröd på skånska rekognosceringskartan från 1812-20

När enskiftet genomfördes, 1816, bestod byn av kyrka och 21 gårdar. De flesta av gårdarna låg under godsens Christinehov och Torup. Enligt Skånska rekognosceringskartan (1812-20) och enskifteskartan från 1816 låg Eljaröd väl samlat utmed den äldre vägsträckningen Ystad-Kristianstad. Några gårdar och torp fanns dock utanför byn. Hemmanen Rubensholm och Fåglasång är två gårdar som aldrig legat inne i byn. Dessa har kontinuitet åtminstone till början av 1800-talet, men troligen ända från 1700-talet. Hela vägsträckan genom Eljaröds by var kantad av stengärden liksom vägen mot Ludaröd västerut.

Kulturlandskapets utveckling

Enligt enskifteskartan från 1816 var Eljaröds by indelad i odlad mark, så kallad inmark, och utmark bestående av betesmark och skog. Större delen av byn var inmark fördelat på ungefär lika mycket äng som åker.

Utmarken var belägen i den södra och norra delen av byn och bestod av öppna stenbundna ljunghedar. Betandet under flera hundra år hade vid denna tid medfört att skogen försvunnit och jord och sandflykt blivit ett stort problem. På enskifteskartan kan

man bland annat notera en flygsandsdyn, ungefär en kilometer lång och 200 meter bred. Trädbristen medförde att planteringar av lövträd började genomföras under slutet av 1700-talet. Plantering av tall dröjde till slutet av 1800-talet. Vid början av 1930-talet var hela den så kallade ”byskog” och stora delar av före detta “norre vång” planterade med tall. Längst i söder fanns då också en tallplantering. På inmarken kan man notera att nyodlingen medförde att ängsmarken minskade kraftigt.

Hägnaderna i äldre tider bestod av låga stengärden förstärkta med ris av olika slag, exempelvis eneris.

De nya fastigheterna, som bildades vid enskiftet, fick oftast rektangulära fastighetsgränser. De placerades överallt på byns marker förutom norr om byn i byskog och det blivande Eljaröds fure. De utflyttade gårdarna lades ofta en bit från landsvägen och längs uppfarten planterades en allé.

Enligt enskifteskartan flöt flera slingrande bäckar genom Eljaröd. Allt eftersom jordbruket rationaliserades rätades bäckarna ut och kulverterades. Vattendragen spelade en stor roll för jordbruket i Eljaröd. Längs med dessa fanns det ängsmark. Då bäcken svämmade över blev höskörden bättre.

Eljaröd på en tidig ekonomisk karta, omkring 1930.

Eljaröd på enskifteskartan från år 1820. Kartan är idag delad i två halvor, därav skarven mitt igenom byn.

Eljaröd idag

Eljaröd ligger utsträckt längs landsvägen i ett backigt landskap med öppna åker- och betesmarker samt mera slutna skogsmarker, upp till några av gårdarna leder alléer. Den medeltida kyrkan står mitt i byn omgiven av skolbyggnader, lanthandel samt några äldre gårdar och gatehus. Genom byn slingrar sig ett vattendrag fram och här finns också en kvarn. Utmed den gamla landsvägen ligger egnahemsbebyggelse och ett antal äldre verksamhetslokaler. Husen i byn är ofta vitkalkade med blå snickerier eller klädda med rödfärgad panel.

Beskrivning av byn

Totalt sett har 55 fastigheter registrerats i Eljaröds by, med sammanlagt 113 byggnader. Av dessa är idag 52 byggnader bostadshus. Till dessa bostadshus hör 51 uthus, garage och bodar. Därutöver finns ett antal verksamhetslokaler, exempelvis Eljaröds

Lanthandel, Eljaröds Lokalförening, Löfstrands mekaniska verkstad och friluftsbadet. Ser man till vilket ändamål byggnaderna ursprungligen uppfördes för, står det klart att samhället tidigare varit betydligt livaktigare. För bara 50 år sedan skulle man till listan över offentliga byggnader och lokaler för verksamheter kunna lägga till minst två lanthandlar, mejeri, snickerifabrik, åkerirörelse och två skolor.

Den gamla landsvägen i nord-sydlig riktning, kring vilken byn är uppbyggd, är ett märkbart inslag i byn. Vägen har samma sträckning som på enskifteskartan från 1816. Eljarödsbäcken, som är ett tillflöde till Verkaån, är likaså ett mycket betydelsefullt inslag i bymiljön. Den kommer från sydost och rinner norrut alldeles förbi kyrkan. Beslutet att dra landsvägen utanför byn har betytt mycket för dess kvalitet som boendemiljö. Eljarödsborna slipper nu ha den ständigt ökande trafiken strykandes utmed husens fasader.

Gamla landsvägens södra infart präglas av bebyggelse och gårdsallé.

Eftersom Eljaröd är en medeltida kyrkby bör man se i ett långt tidsperspektiv då man betraktar miljön. Vi rör oss i ett tidsspann som omfattar nära 800 år! Inte många synliga spår återstår från den äldsta tiden i byns historia. Kyrkan från 1200-talet är en tydlig men också den enda synliga påminnelsen om byns medeltid. Ett något yngre inslag i bymiljön är kvarnbyggnaden med rötter i 1700-talet. Annars är det framförallt 1800-talet, perioden efter att enskiftet genomförts, som präglar byn. Vidare kan man också avläsa att 1930- och 40-talen har varit en expansiv och livfull epok i byns historia. Förutom de smärre förändringar som kontinuerligt sker i levande bebyggelsemiljöer verkar det därefter som om det lilla samhället blivit stillsammare allt eftersom tiden gått. Byggnadsverksamheten har närmast helt avstannat. Senast mer omfattande byggnation genomfördes var i slutet av 1980-talet då en stor öppen yta i södra delen av byn bebyggdes med radhuslägenheter. Bebyggelsen i Eljaröd representerar alltså olika tider och byggnadssätt.

I byn finns tre gårdar som inte flyttats ut i samband med skiftet i början av 1800-talet, Eljaröd 4:21, 1:10, och 11:12. De har därför ett stort värde och stor betydelse för förståelsen av byns bebyggelse före skiftena. På Eljaröd 11:12 är en av gårdsbyggnaderna en gråstenslänga med små snedställda kvadratiska luckor. På övriga gårdar har byggnaderna genomgått omfattande förändringar eller ersatts av senare. Gårdslägena är emellertid de samma och utgör därmed ett stort kontinuitetsvärde. En fjärde gård, som inte heller flyttades i samband med enskiftet, är 23:3. Den har däremot skiljts från övriga byn av den nya landsvägen.

Längs den gamla landsvägen åt söder och norr ligger flera långsmala byggnader. De flesta vänder långsidan åt gatan. Denna gathusbebyggelse har huvudsakligen tillkommit under 1800-talet. En del fanns dock på plats redan före enskiftet 1816. Husen är byggda i korsvirke, som klätts med locklistpanel i slutet av 1800-talet. Fasaderna har behandlats lite olika. Några har fått behålla locklistpanelen och målats med rödfärg eller i ljus oljefärg. Andra blev, förmodligen under energikrisens 1970- och 80-tal, tilläggsisolerade och klädda med plåt i ljusa färger eller med fasadtegel. Ytterligare några hus har blivit avklädda sin skyddande panel och står idag med

bara korsvirkesväggar. Det förekommer också fasader som klätts med korsvirke, det vill säga brädor som spikats utanpå. I Eljaröd utgörs allt synligt korsvirke av svart timra och vita fack utom den gamla kvarnen med röd timra.

De äldre gatehusen utmärks av smala huskroppar, stående panel och branta sadeltak. De ligger nära gatan eller i liv med gatan. De ligger sinsemellan ofta tätt, nästan gavel mot gavel. På byns äldre bebyggelse är eternittak vanliga, liksom gavelrösten klädda med eternit. Det vanligaste takmaterialet är plåt. Det i särklass vanligaste materialet i gavelrösten är träpanel. Andra förekommande drag är kontursågade vindskivor. Till de äldre byggnaderna hör också ofta uthus, som i vissa fall är mer välbevarade än boningshusen. De har bevarats bättre eftersom de inte moderniserats eller byggts om i samma omfattning.

Två exempel på gatehus i byn.

Utmed landsvägen återfinns idag även en del putsade hus, framför allt byggda under 1900-talet. Tre undantag skall dock nämnas. Bostadshuset till gården 1:10 samt den gamla skolan alldeles söder om kyrkan är bägge korsvirkeshus som försetts med puts under 1900-talet. Den före detta affärs-

Eljaröd 1:23

byggnaden på fastigheten 19:6 blev inte putsad förrän på 1930-talet. Denna tvåvåningsbyggnad är uppförd under 1870-talet.

På en stor del av hustaken i byn ligger tvåkupiga eternitpannor eller eternitplattor lagda i facett (på diagonalen). På husen som byggdes under 1930- och 40-talen ligger däremot en- eller tvåkupiga tegelpannor. De flesta taken är sadeltak och takfallen, åtminstone utåt vägen, är i flera fall obrutna, det vill säga saknar kupor. Vanligt förekommande är också gavelrösten klädda med eternitplattor lagda i facettmönster.

Relativt få hus uppfördes i Eljaröd kring sekelskiftet och årtiondena närmast därefter. Den nya skolan byggdes 1917-18 med fasader i tegel. Skolans framsida blev putsad i samband med att 1930-talets byggnadsstil svepte in i byn. 1930- och 40-talen var en livfull och expansiv period vad beträffar byggnadsverksamheten i Eljaröd. Ungefär 30-40 % av dagens bebyggelse tillkom under dessa årtionden. Det uppfördes en del nya verksamhetslokaler som

Hedins Snickerifabrik och lokaler för mekanisk verkstad. På 1930-talet uppfördes också lanthandeln med bostad (4:18). Idag är den vitputsade envåningsbyggnaden tillbyggd vid den ena gaveln men i övrigt väl bevarad.

Under 1930-talet fanns en koncentration av industriell verksamhet, med andelsmejeri, snickerifabrik, mekanisk verkstad samt lastbilsåkeri, i byns södra utkant. Även Lokalföreningen tillkom vid denna tid, men denna byggdes upp invid vägen mot Christinehof i byns västra utkant. Mejeriet som började byggas 1894 uppfördes troligen i tegel men är nu klätt med plåt. Vid en framtida restaurering bör man undersöka möjligheterna att ta fram den ursprungliga fasadbeklädnaden.

Ett par villor byggdes under 1930-talet på några tomter utmed den gamla landsvägen rakt igenom byn. Annars är det i byns sydvästra delar som bebyggelse-expansionen mest satt sina spår. Här uppfördes ett tiotal friliggande småhus. Detta område innebar något nytt när det gäller tomtstrukturen i byn. Tom-

Gården Eljaröd 4:21 är en av de tre gårdar som inte flyttades i samband med enskiftet.

terna lades nämligen inte som tidigare enbart utmed befintliga vägar, utan mer i kvartersliknande mönster. Bebyggelsen från dessa årtionden fick också ett mycket tidstypiskt och karakteristiskt utseende i form av breda, nästan kvadratiska hus med källare. Fasaderna putsades och taken täcktes av eternit- eller tegelpannor. Flera av dessa byggnader har bibehållit sin ursprungliga karaktär, men liksom de panelklädda 1800-talshusen blev en del av dem tilläggsisolerade och försedda med fasadplåt eller fasadtegel under 1970- och 80-talet.

Karaktäristiska drag i byggnader uppförda under årtiondena runt andra världskriget är exempelvis att fönsterkarm och båge ofta målades i olika färger, exempelvis brunt och vitt. Andra viktiga detaljer är exempelvis lätta skärmtak över entrén och att taken belagts med tegel. Trädgårdarna är anlagda med tanke på både nytta och nöje. Där rymdes såväl grönsaksland och fruktträd som rena prydnadsväxter. Höga och täta plank är mycket ovanliga i byar och samhällen av denna karaktär.

Endast en handfull hus har sedan dess byggts i Eljaröd. Förutom pensionärslägenheterna, samlade i en radhuslänga, bårhuset invid kyrkan och omklädningsrummen till det populära Eljarödsbadet byggdes bara två bostadshus under 1950- och 60-talen. Alla dessa passades in eller fyllde ut luckor i den befintliga bebyggelsen. Då man i slutet av 1980-talet lät uppföra ett antal längor med radhuslägenheter (Eljaröd 19:22), frångick man denna prin-

cip och spred ut längorna på en större tomt. Byggnaderna är uppförda som grupphus efter temat "hus i park". De är klädda med lockpanel i ljusa grå eller gula kulörer. De breda huskropparna under flacka sadeltak är täckta med betongpannor. Byggnaderna är inte anpassade till bymiljön utan bryter helt mot omgivande bebyggelsestruktur.

Bebyggelsens karaktär

Eljaröd kan trots sin väl sammanhållna bebyggelse delas upp i mindre områden när den skall beskrivas. Man kan tänka sig tre huvudsakliga områden. Den centrala delen med kyrkan, den småskaliga bebyggelsen och gårdarna, det södra infartsområdet med bebyggelse från olika tider på ömse sidor vägen samt byns östra infartsväg med bebyggelse av villakaraktär.

Träpanel:	62
Puts:	38
Plåt:	12
Korsvirke:	7
Tegel:	4
Natursten:	2
Plattor/skivor eternit:	3
Tilläggsisolerade:	10

Sammanfattning av bebyggelsen i Eljaröd - fasader.

Betydelsefulla byggnader och miljöer

Beskrivningarna nedan är dels avsedda att lyfta fram enstaka betydelsefulla byggnader men framför allt visa på exempel på byggnader av sin tid. Eljaröd är en liten by och därför riskeras att de utpekade byggnaderna ses som de viktigaste, men de är tänkta som exempel. De viktiga byggnaderna har ett miljövärde men en del av dem har även ett egenvärde.

Eljaröds kyrka 24:1

Kyrkan är en vitkalkad tegelkyrka uppförd under 1200-talet. Taket är belagt med röda tegelpannor. Fönstren är rundbågsformade och småspröjsade. Kyrkan har ursprungligen haft en absid i öster, men den revs vid en ombyggnad 1870 och ersattes med en sakristia. Vid detta tillfälle byggdes också det senmedeltida tornet på. Kyrkan, som ligger centralt i byn, var troligen helgad åt S:ta Gertrud under medeltiden. I kyrkan finns en dopfunt från 1200-talet. Från Eljaröds kyrka kommer också några träföremål som nu förvaras på Historiska museet i Lund. Det är en snidad biskopsgestalt från omkring 1250, en madonnabild av ek och en tronande himladrottning. Kyrkans nattvardskalk dateras till 1606.

Eljaröds medeltida kyrka äger genom sin ålderdomlighet ett stort kulturhistoriskt värde. Byggnaden har

ett symbolvärde och ett miljömässigt och enskilt värde.

Små- och mellanskolan, Eljaröd 6:1, 8:1 m.fl.

Byggnaden uppfördes 1847, fem år efter Sveriges första folkskolestadga från 1842. Att skolan är placerad alldeles invid kyrkan är karakteristiskt för ett sockencentra. Fram till kommunreformen i början av 1950-talet stod Eljaröds församling som huvudman för skolan. Då fastställde kyrkostämman stat för skolväsendet och därefter blev Brösarps storkommun huvudman. Skolverksamheten upphörde år 1964, varefter skolhuset hyrdes ut för bostadsändamål. Idag står byggnaden oanvänd och förfaller.

I skolan fanns två skolsalar samt två lärarbostäder inrymda. Byggnaden är uppförd i korsvirke. Möjligen kläddes fasaderna redan från början med locklistpanel och taket var förmodligen ursprungligen täckt med halm. Under 1900-talet har skolhuset fått ett eternittak, lagt i fasett. Locklistpanelen har ersatts med puts, som i senare tid målats med plastfärg, i en ljusgul kulör. Fönsterna tycks inte vara ursprungliga, men av något äldre datum. Ett uthus med dass ingår i miljön. Uthuset är uppfört av cementtegel troligen samtida med skolan.

I flera byar i Tomelilla kommun finns tidiga folkskolor men skolan i Eljaröd är väl bevarad. Miljömässigt och enskilt värde.

Storskolan 11:4

Storskolan uppfördes 1917-18 i vad som på den tiden var byns nordvästra utkant. Den gedigna byggnaden är byggd av rött tegel på bastant gråstensgrund. Taket är täckt med enkupigt rött tegel. Den dubbla entrén är förlagd mitt på framsidan och är något framskjutande med en kraftig frontespis ovanför. Fönstren tycks ursprungligen ha varit indelade i sex lufter och spröjsade. Under 1930-talet blev skolhuset, förmodligen under inverkan av den putsarkitektur som då började bli på modet, putsat på framsida och gavlar. Baksidan har dock fortfarande bart tegel. På skoltomtens baksida finns en mindre byggnad uppförd i cementtegel. Här fanns de nog så viktiga dassen. När skolverksamheten i Eljaröd lades ner togs skolan i stället i anspråk som församlingshem. Idag används skolan som daghem.

De båda skolbyggnaderna är två representanter på viktiga karaktärsbyggnader i byn. Trots utvändiga förändringar är de lätta att identifiera som byns två gamla skolor från olika tidsepoker. Storskolan har främst ett miljömässigt värde.

Gatehus från 1800-talet

Som exempel på äldre gatehus längs den gamla landsvägen kan nämnas det så kallade "Muffans hus" (Eljaröd 11:9, tidigare 1:6). Det är klätt med en stående röd locklistpanel ur vilken enstaka bjälkändar sticker ut. Sadeltaket är täckt med svart korrugerad plåt. Fönstren är av äldre utförande. Enligt uppgift har huset tidigare inrymt en handelsbod och under en period krog.

Ett annat äldre gatehus i byn är Eljaröd 1:6. Huset är uppfört på en hög putsad naturstensgrund, det är klätt med röd locklistpanel under ett sadeltak med svart pannplåt. Huset är utpekat som ett välbevarat hus i föregående kulturmiljöprogram men förändrat sedan dess. Dörren på långsidan har ersatts med fönster och ett fönster är utbytt mot ett mindre. Skorstenen har flyttats och krönet har förändrats. Förändringarna är omsorgsfullt genomförda med material som anknyter till traditionellt byggnadsskick. Vid ombyggnaden har man troligen strävat efter att återföra byggnaden till ett äldre utseende.

Byns gatehus har stor betydelse för byn då de visar det lokala bostadsskicket under 1800-talet och har ett stort miljömässigt värde. Några av byggnaderna har genom sin välbevarade exteriör även ett högt

enskilt värde. Möjligen har en del av dessa byggnader även välbevarade interiörer som kan äga ett högt kulturhistoriskt värde.

F.d. affärslokal, Eljaröd 19:5

Byggnaden användes under perioden 1870 till 1960 som affär och bostad. Det är ett putsat tvåvåningshus under sadeltak. Affären är nedlagd men man kan fortfarande tydligt se att det varit en affär här. Viktigt för att förstå byggnadens tidigare funktion är exempelvis dubbeldörren i byggnadens hörn.

Eljaröds Lokalförening 4:15

Enligt uppgift flyttades byggnaden hit från Ystad 1942. Den är uppförd i en regelkonstruktion och klätt med en rödfärgad panel på förvandring. Taket är täckt med tvåkupigt rött tegel. Lokalföreningens byggnad är viktig för forståelsen av byns anknytning till jordbruket och dess utveckling. Lokalföreningen utgör ett konkret exempel på lokalt samarbete. Byggnaden är tämligen väl bevarad.

Löfstrands Mekaniska verkstad 1:22

Den putsade, vita byggnaden uppfördes för att inrymma såväl bostad som kontor och mekanisk verkstad. Verkstadsdelen skiljer sig från bostadsdelen genom de småspröjsade gjutjärnsfönster. I källaren finns ett bilgarage. Byggnaden utgör en typisk exempel på småskalig verksamhetsbebyggelse i landsortsmiljö.

Genom att det är en välbevarad verksamhetsbyggnad är värdet högt.

Löfstrands mekaniska.

Gamla affärslokalen Eljaröd 19:5.

Eljaröd 19:19

I byn finns flera välbevarade verksamhetsmiljöer. Till dessa hör även Eljaröd 19:19. Det kan anses intressant eftersom både boningshuset och verksamhetsbyggnaden är tämligen väl bevarade. Boningshuset är visserligen något förändrat, bland annat genom att man satt igen några fönster. Verksamhetsbyggnaden har uppförts med anknytande formspråk men av oputsade lättbetongblock och en rusticerad sockel. I denna byggnad är fönster och dörrar ursprungliga men i behov av underhåll.

Bostadshus från 30-40-talen

I byns västra del ligger ett antal hus uppförda under 1930- och 1940-talen. Byggnaderna är i flera fall väl bevarade och har många gemensamma drag. Ett exempel på hustypen är Eljaröd 4:11. Det är ett en-våningshus med inredd vind och en källare. Fasaderna är slätputsade i vitt och sockeln är markerad i avvikande färg. Över taknocken reser sig en skorsten murad i rött tegel med något utkragat krön. Sadeltaket är täckt med tvåkupigt rött tegel. Tegeltaket, samt det faktum att takutsprång och gavelutsprång är små, ger taket och byggnaden ett smäckert utseende. Fönstren är spröjsade trelufts-fönster i gatufasaden med senare ditsatta enlufts-fönster i gaveln. Till entrén leder en låg trappa i betong. På tomten ligger också ett uthus klätt med röd locklistpanel. Även uthuset har ett sadeltak men med eternitpannor. En skorsten på uthuset skvallrar om att det troligen använts som bryggghus. Trädgården avgränsas mot gatan av äldre grind- och staketstolpar gjutna i betong.

Eljaröds ålderdomshem 4:20

Byggnaden består av två sammanfogade huskroppar som inbördes förskjutits en smula i sidled. Den är uppförd 1967/68 i rött tegel med hörn markerade av vit kalksandsten. På ena långsidan finns flera förstukvistar i vitmålat trä. Sadeltaket har ett utskjutande taksprång och täcks av svarta betongpannor. Byggnaden har en utformning karakteristisk för tiden, men utan samband med lokal byggtradition. Byggnaden är ett exempel på den under efterkrigstiden utbyggda offentliga omsorgen.

Föregående byggnadsinventering

Vad har hänt sedan det förra inventeringstillfället som ägde rum för drygt 20 år sedan? Efter den inventeringen pekades ett område ut som en värdefull miljö. Det var ett område i byns mitt med kyrkan, den gamla skolan samt äldre bostadshus av allmogekaraktär från 1800-talet. Enstaka byggnader utanför denna miljö utpekades särskilt - den nya skolan 11:4, gården 4:21 samt fyra gatehus utmed den gamla vägsträckningen (41:1, 1:8, 11:9 samt 38:1). Den miljö som utpekades är fortfarande välbevarad och av kulturhistoriskt värde. I ett stycke kallat "Rekommendationer för bebyggelsen", beskrivs hur byggnaderna och den värdefulla miljön bör underhållas. Man diskuterar inte rekommendationer för nybyggnad utanför det område man kallar värdefullt. Däremot ges anvisningar för nya byggnader inom det området. Detta kan vara förklaringen till att grupphusbebyggelsen på 1980-talet kunde uppföras utan anpassning till miljön. I det föregående programmet diskuteras inte hotbilder mot byns kulturmiljövärden. Rapporten innehåller generella förhållningsregler.

Idag är underhållet bristfälligt på enstaka hus vilket på sikt kan få konsekvenser för byggnaderna. Det finns också exempel där fönster bytts från spröjsade tvålufts-fönster till enlufts-fönster. Förändringar av det slaget påverkar byggnadernas karaktär och det kulturhistoriska värdet för byggnaden och miljön som helhet.

Kulturlandskapet idag

Landskapet i Eljaröd är än idag starkt påverkat av enskiftet år 1816. Utflyttade gårdar, linjeräta vägar, alléer, öppna vattendrag och låga stengärden dominerar landskapet i byns västra del. En väg har dragits genom hela byn och den följer endast den äldre vägsträckningen på det gamla flygsandsområdet.

Gården nr 23 har en intressant historia som trolig huvudgård. Anmärkningsvärt i samband med detta är det faktum att den nya landsvägen lämnat gård 23 utanför bytomten. Denna östra sida om landsvägen skiljer sig dessutom helt från den västra genom att här inte har genomförts något skifte. Hela östra sidan ägs av Christinehov och här finns inga skiftesgränser. Gårdarna är arrendegårdar under godset. Jordbruket har dock inte intensifierats mer här än i övriga delar av Eljaröd.

Hemmanen Rubensholm och Fåglasång är två gårdar som ligger utanför byn och som har kontinuitet från början av 1800-talet, men troligen ända från 1700-talet. På några få ställen inne i byn har äldre gränser levt kvar som fastighetsgränser.

Flera slingrande bäckar har flutit igenom Eljaröd enligt enskifteskartan. De flesta av bäckarna finns kvar än idag även om de rätades under jordbrukets rationalisering. På vissa sträckor är de helt spikraka. Några bäckar har även kulverterats. Vattendragen har spelat en stor roll för jordbruket i Eljaröd. Man kan notera att det fortfarande finns kvar ängsmark längs med vattendragen.

Landskapets struktur i Eljaröd har delvis bibehållits. Den norra utmarken ligger idag kvar som utmark i form av skog där tall och gran dominerar. Vid enskiftet delades inte denna utmark upp utan det verkar som att den fortsatte att vara godsägd. Vägen mot Vitaby bildar en skarp gräns i landskapet där skogen tar slut och det öppna betes- och

åkerlandskapet börjar. Enligt enskifteskartan är denna väg med tillhörande låga stengärde gränsen mellan inmark och utmark. Denna gräns finns sålunda kvar idag och ingen skog har planterats på den historiska inmarken i den norra delen av Eljaröd. Plantering har dock skett i den östra delen av byn, på de så kallade Eljaröds ängar. Trädslaget är här i huvudsak gran.

På den södra utmarken är det mer varierat. Viss uppodling har skett. Detta har medfört att den fått en helt annan karaktär än den norra utmarken. Här finns även en del betesmark som har behållit sin karaktär av äldre fåladsmark. Vissa delar har blivit planterade.

Den gamla inmarken uppvisar i huvudsak ett landskap präglad av enskiftet och av de hemmansklyvningar som sedan skett under 1800-talet och början på 1900-talet. Rationaliseringen av jordbruket under efterkrigstiden har inte förändrat landskapet i Eljaröd särskilt mycket. Detta beror till viss del på att många små lantbruk är kvar i drift. De flesta av gårdarna är på cirka 20-30 ha. Möjligen bedrivs en del av detta jordbruk på deltid.

Vägsträckan genom Eljaröds by var förr kantad av stengärden liksom vägen mot Ludaröd västerut. Den sistnämnda vägen har rätats och det finns få spår av den äldre vägsträckningen. Däremot finns det kvar en del låga stengärden som utgör ett karaktärsdrag för byn. Hägnaderna var dock förr förstärkta med ris av olika slag, exempelvis eneris. Idag har riset försvunnit och kvar återstår låga stengärden.

I Eljaröd finns det fem alléer och samtliga är gårdsalléer. De planterades sannolikt kring sekelskiftet 1900. Dessa alléer är ett speciellt karaktärsdrag för Eljaröd. De visar på hur bönderna i slutet av 1800-talet, då jordbruket började att ge större inkomster, ville markera att deras gårdar var välmående.

Åtgärder för Eljaröd

Hur skall då detta kulturhistoriska värde bevaras? Byggnadernas karaktär bör bibehållas. Byggnaderna skiljer sig åt i ålder och utseende. Varje tid har sett byggnadsskicket varieras och förändras. Naturligtvis kan man uppfatta 1900-talets villa- och egnahemsbyggande som ett lika stort avsteg från traditionen som grupphusbebyggelsen från 1980-talet. Om några år kommer kanske samtiden betrakta grupphusbebyggelsen som en intressant årsring i Eljaröds utveckling. Att vi accepterar hur byn ser ut idag betyder inte att man ger fritt spelrum. Nyttillskott i och kring miljön ska anpassas till det befintliga. En god medvetenhet om samhällets kulturmiljövärden är en förutsättning för att bebyggelsemiljön ska bevaras på lång sikt. Av medvetenheten följer en önskan om att sköta och underhålla byggnaderna. Hur ska då underhåll gå till?

Allmänna råd vid underhåll och ombyggnad

- De olika karaktärsdragen för byggnadstyperna som redogjorts för under kapitlet "Eljaröd idag" bör bevaras för ett högt kulturhistoriskt värde i Eljaröd skall bibehållas. Karaktärsdragen har skiftat genom tiderna och därför är det viktigt att utgå ifrån varje enskild byggnads särdrag. Exempelvis är många skånska hus uppförda utan gavelutsprång och med litet takutsprång. Dessa byggnader ska inte förses med utskjutande tak med förebild i nordligare trähusbyggnade.
- Det är inte endast "gamla" hus som har ett värde. Det kan finnas lika stor anledning att bevara ett välbevarat hus från 1950-60-talen som ett 1800-talshus. Skillnaden är att det idag finns fler bevarade efterkrigstida hus och det är bland annat därför som de inte värderas lika högt. Tänk på att dagens ombyggnation och nyproduktion blir morgondagens kulturarv.
- Om man har behov av att inreda en vind eller bygga till är det viktigt att anpassa åtgärderna till byggnadens förutsättningar. Takkupor bör hellre göras små och fler än stora och få. I en del fall medför takkupor och tillbyggnader så stora förändringar att de helt ska undvikas. I många fall är det bättre att placera kupor eller

takfallsfönster åt gårdssidan av huset. Uterum, garage och uthus bör ges en utformning som underordnar sig bostadshuset och tar hänsyn till detta.

- En byggnads karaktärsdrag kan vara bibehållna från den tid då den uppfördes. Den kan också vara präglad av senare förändringar och tillskott som gjorts. Om inte byggnaden utsatts för genomgripande förändringar som på ett avgörande sätt avviker från byggnadens karaktär, finns det ingen anledning att radera senare tiders tillskott. Det blir alltid en avvägning om man ska försöka "stilrestaurera" d.v.s. återföra byggnaden till en tidigare utformning eller om man ska betrakta förändringarna som intressanta årsringar i en pågående process.
- Innan större åtgärder påbörjas är det bra att ta reda på så mycket som möjligt om byggnaden, till exempel genom att fråga tidigare brukare och grannar. Detta för att veta vilka material som använts och vilka förändringar som gjorts.
- En byggnad bör underhållas kontinuerligt med små insatser. Det minskar risken för att stora genomgripande förändringar blir påkallade.
- Värdera det hantverksmässiga, med detaljrikedom och kvalitet. Även små detaljer kan ha en stor betydelse för hur en byggnad upplevs.
- Äldre fönster är ofta tillverkade i trä av hög kvalitet. I många fall är det en god idé att restaurera ett äldre fönster även om det ytligt ger intryck av att vara i dåligt skick. Även om enstaka delar är dåliga kan en duktig hantverkare iståndsätta de flesta äldre fönster. Förutom kvalitetsaspekten har fönstren en stor betydelse för hur ett hus uppfattas. Ett äldre fönsterglas har estetiska kvalitéer som ett nyttillverkat glas inte besitter. Bågar och spröjs är avpassade efter byggnaden och gjorda för att passa just där. Att ersätta ett sådant fönster med ett fabriksstillverkat ger byggnaden ett mindre kulturhistoriskt värde. Även dörrar som är utformade efter byggnaden bör restaureras istället för att bytas ut. Lika lite som man skulle drömma om att sätta in en ny byrå i en äldre byrå borde man sätta in en ny icke anpassad dörr i ett äldre hus. Tänk på att underhåll och små reparationer alltid blir bil-

ligare än att köpa nytt. Om man trots allt väljer att sätta in nya fönster är det att föredra om man väljer de befintliga som förlaga.

- Kulörer på byggnader och plank påverkar inte endast den enskilda fastigheten utan även de omkringliggande. För att bibehålla en byggnads karaktär och dess kulturhistoriska värde bör dess färgsättning anknyta till den karaktär byggnaden domineras av.
- Blanda inte moderna tekniker och material med äldre. Exempelvis bör man inte laga skador på en mur putsad med kalkbruk med betong. Detta eftersom de båda brukssorterna har olika egenskaper och betongen är alltför stark vilket kan medföra skador på underlag eller omgivande putsytor.
- En del äldre tekniker kan förefalla tidsödande men kan på lång sikt faktiskt vara tidsbesparande om man utför ett grundligt förarbete. Exempel på det är målning med linolja på trä. En yta tidigare struken med linolja kan enkelt strykas med ny linolja. Fördelarna med en traditionell produkt som linolja är att effekten på lång sikt är känd. En del av de sentida produkterna fungerar inte så bra i samband med äldre underlag.
- En del material börjar bli besvärliga att få tag i, exempelvis eternit vilket även är farligt att bearbeta och deponera. Det finns produkter på marknaden som kan användas när man behöver komplettera exempelvis ett tak belagt med eternit. Som ersättning för eterniten finns exempelvis en asbestfri produkt kallad embonit. Andra material kan man få tag i hos firmor som handlar med begagnat byggmaterial. Behöver man en gammal dörr eller ett fönster finns det ofta att få efter lite efterforskande.
- En del material har ytligt sett vissa likheter men valet av material kan ha avgörande konsekvenser för hur byggnaden eller miljön uppfattas. Exempel på detta är lertegelpannor kontra betongtegelpannor eller tegelimiterande plåt. En lertegelpanna ger ett smäckrare utseende än de grövre betongpannorna. Den tegelimiterande plåten ger ett stelt och livlöst utseende. En annan fördel med tegel är att materialet är mycket hållbart och behöver man ersätta en enstaka panna är det enkelt gjort till skillnad från att byta ett större stycke plåt.
- Trädgårdar kan innehålla stora kulturhistoriska värden förutom estetiska värden eller bruksvärden. I en del fall är trädgård och bebyggelse tänkta som en enhet. En äldre trädgård kan innehålla många växter, som ger fastigheten, och kanske ett helt kvarter, dess karaktär. Växternas i en trädgård kan ge mycket information om hur

en byggnad använts. En äldre trädgård liksom ett hus kan dölja mycket som förtjänar att upptäckas. Låt därför en hel växtsäsong förflyta innan trädgården åtgärdas.

- Samspelet mellan byggnad och trädgård är viktigt. Ett äldre hus med en anpassad trädgård präglas av rabatter, trädgårdsland, fruktträd och gångar medan ett hus från 1970 kanske är omgiven av vintergröna växter och sammanhängande gräsytor.
- Vid nyproduktion ska hänsyn tas till omgivande bebyggelse. Här är byggnadens skala, fasadmaterial, takmaterial och takfallslutning viktiga. Det är viktigt att fundera på byggnadens läge på tomten och hur stor del av tomten som är lämplig att bebygga.

Särskilda riktlinjer för Eljaröd

Inventeringen av Eljaröds by visar att byn är relativt väl sammanhållen och innehåller byggnader från många olika perioder och av olika typer. Småskaligheten och lummigheten liksom de många välbevarade byggnaderna utgör stora kvalitéer i byn. De olika verksamhetsbyggnaderna, som exempelvis lokalförening och mekanisk verkstad, liksom bostadshus från skilda epoker, speglar betydelsefulla delar i Eljaröds utveckling som by. Många av dessa byggnader är relativt välbevarade och den låga tillväxttakten som Eljaröd har haft under efterkrigstiden har medfört att byn präglas av "årsringar" snarare än förändrade miljöer. I byns närhet märks markstrukturen med ägo gränser, diken och vattendrag; företeelser som än idag är läsbara och därigenom värdefulla.

Fasadmaterial i byn:

<i>Träpanel</i>	62
<i>Puts (någon fasad)</i>	38
<i>Plåt (någon fasad)</i>	12
<i>Korsvirke</i>	7
<i>Tegel</i>	4
<i>Natursten</i>	2
<i>Plattor/skivor eternit</i>	3
<i>Tilläggsisolerade</i>	10

Sammanfattningsvis betyder detta att Eljaröd utgör en bebyggelsemiljö med högt kulturhistoriskt värde. För att detta skall bibehållas bör även karaktärs-

drag från de bebyggelsemiljöer som förklarar byns senare historia bevaras. Verksamhetsbyggnaderna i Eljaröd visar hur jordbrukssamhället genomgått rationaliseringar och mekanisering. Sammantaget visar kyrka, verksamhetsbyggnader, skolor, affärer och bostäder hur en by utvecklats och förändrats över en lång tid.

Regionmuseet föreslår att kommunen upprättar en områdesbestämmelse med utökad lovplikt för den sammanhållna bybebyggelsen i Eljaröd.

Om varsamheten i lagstiftningen

Varsamhet vid ändring av byggnad är ett begrepp som infördes i samband med antagandet av Plan och bygglagen. Kravet är uttryckt som en hänsynsregel eller utgångspunkt, som gäller vid alla ändringar, om- och tillbyggnader i hus. Lagens mening är att ändringarna skall göras med hänsyn till byggnadens karaktär. De värden som ger karaktären och som särskilt räknas upp i lagtexten är byggnadstekniska, historiska, kulturhistoriska, konstnärliga och miljömässiga.

Lagen talar alltså om hur, på vilket sätt, ändringar skall utföras, inte att man inte får göra dem. Varsamhet kan bland annat innebära att:

- Bibehålla fönster och dörrars storlek, utformning och placering.
- Bibehålla fasadens karaktär dvs att inte putsa tegelfasader och omvänt att inte sätta tegel, trä eller plåt på putsade fasader.
- Det kan också innebära att vid ändring återställa fasader som klätts in med förvanskande material.
- Bibehålla takets karaktär dvs takvinkel, taksprång och taktäckningsmaterial samt anpassa takkupor till takets storlek och byggnaden i övrigt.
- Vid ommålning ge byggnaden en färgsättning som stämmer överens med byggnaden och dess omgivning.

Utgångspunkter för kulturhistorisk värdering

Vår värdering utgår från att orternas bebyggelsekaraktär skall kunna bevaras och utvecklas. En ortskaraktär är uppbyggd av både allmänna drag i be-

byggelsen som tak- och fasadmateriel, utformning, byggnadstyper m.m. samt särskilt tongivande byggnader. Till denna miljömässiga karaktär har vi också lagt kulturhistoriska aspekter. Syftet är att bevara och utveckla bebyggelsens allmänna karaktär och samtidigt kunna förstå en Orts historiska utveckling genom bevarade byggnader och bebyggelsemiljöer.

Kyrkor är ofta landsbygdens största, äldsta och mest påkostade byggnadsverk. De dominerar miljön och många människor har en stark relation till kyrkobyggnaden. Kyrkor lyder under Kulturminneslagstiftningen. Samtliga kyrkor, kyrkogårdar och kapell har getts skyddsbestämmelser (q1). Prästgårdar ingår i den kyrkliga miljön och har också värderats högt.

I stort sett samtliga orter har sitt ursprung i bondbyar. För att denna karaktär skall kunna bibehållas har vi värderat bondgårdar som ligger inne i orterna högt. Välbevarade bondgårdar har föreslagits skyddsbestämmelser med exteriört skydd (q1) och andra har föreslagits skyddsbestämmelser (q2) eller varsamhetsbestämmelser (k).

Allmänna lokaler och verksamhetslokaler som skolor, fattighus, kommunalhus, folkrörelselokaler, smedjor, lokalföreningar, lanthandelsbutiker, etc speglar den historiska utvecklingen och har värderats högt. Mycket välbevarade byggnader har föreslagits skyddsbestämmelser (q1) och mindre välbevarade har föreslagits skyddsbestämmelser (q2) eller varsamhetsbestämmelser (k).

Järnvägen har haft stor betydelse för samhällsutvecklingen och järnvägsstationer och byggnader inom stationsmiljön har därför värderats högt. Välbevarade järnvägsstationer och andra välbevarade byggnader inom stationsmiljöer har föreslagits skyddsbestämmelser med rivningsförbud och exteriört skydd (q1). Mindre välbevarade järnvägsstationer har föreslagits skyddsbestämmelser med rivningsförbud (q2). För andra byggnader har föreslagits varsamhetsbestämmelser (k).

Bostadsbebyggelse har sällan getts skyddsbestämmelser. Endast mycket välbevarade och ofta äldre bostadsbyggnader har föreslagits skyddsbestämmelser (q1). Välbevarad och typisk bostads-

bebyggelse har föreslagits varsamhetsbestämmelser (k). För övriga befintliga byggnader gäller den generella varsamheten.

Beteckningar och skyddsbestämmelser som används vid tillämpning av plan- och bygglagen:

Ingen beteckning: innebär generella krav på varsamhet enligt 3 kap. 1 § för ny bebyggelse samt generella krav på varsamhet för befintlig bebyggelse enligt 3 kap. 10 §.

k: innebär generella krav på varsamhet enligt 3 kap. 10 §. Det gäller byggnader där varsamhetskravet särskilt skall uppmärksammas vid lovgivning och planläggning.

q1: innebär enligt 3 kap. 12 § rivningsförbud med exteriört skydd. Detta gäller de byggnader som idag har så välbevarade detaljer, som t. ex. originalfönster, originalputs, verandor med snickarglädje, att de inte går att byta ut eller övertäckas.

q2: innebär enligt 3 kap. 12 § rivningsförbud och stomskydd. Detta gäller de byggnader som har en stor historisk betydelse men som inte är så välbevarade i alla detaljer eller originaldelar. Det gäller också sådana byggnader vars fasader blivit inklädda men som är möjliga att återställa.

Kulturhistorisk värdering av bebyggelsen i Eljaröd

Värderingen ger en vägledning till hur och vilken bebyggelse som särskilt bör uppmärksammas vid lovgivning och/eller ges varsamhets- och skyddsbestämmelser i planarbetet. För att underlätta detta arbete hänvisar våra värderingskategorier direkt till den uppdelning som finns i plan- och bygglagen.

q1

Eljaröd 1:10, gård.

Eljaröd 1:7

Eljaröd 1:22, Löfstrands mekaniska verkstad.

Eljaröd 3:2, gatehus.

Eljaröd 3:3, gatehus.

Eljaröd 4:15

Eljaröd6:1, 8:1, m.fl, f d små- och mellanskolan.

Eljaröd 11:9

Eljaröd 11:12

Eljaröd 19:5, f d affärslokal med gårdsbyggnader.

Eljaröd 19:19
Eljaröd 23:2 gatehus i korsvirke, b1.
Eljaröd 24:1, kyrkan.

q2

Eljaröd 1:29, sammanbyggda korsvirkeslängor.
Eljaröd 3:4 gatehus i korsvirke med uthus.
Eljaröd 4:18
Eljaröd 4:21
Eljaröd 11:4, f d storskolan med uthus.
Eljaröd 19:18

k

Eljaröd 1:6
Eljaröd 1:21
Eljaröd 1:23
Eljaröd 1:25
Eljaröd 1:28
Eljaröd 1:31
Eljaröd 1:32
Eljaröd 3:4
Eljaröd 1:37
Eljaröd 4:10
Eljaröd 4:11
Eljaröd 4:14, med uthus.
Eljaröd 4:20, ålderdomshemmet.
Eljaröd 11:6
Eljaröd 11:7
Eljaröd 11:8
Eljaröd 15:1
Eljaröd 19:15
Eljaröd 19:21
Eljaröd 23:2, b2.
Eljaröd 37:1
Eljaröd 38:1
Eljaröd 39:1
Eljaröd 40:1
Eljaröd 41:1
Eljaröd 42:1

Skötselråd för byns landskap

De öppna vattendragen bör hållas öppna. Av störst vikt är det vattendrag som löper igenom byn samt de som markerar byns gräns. Vattendraget genom byn är mest värdefullt eftersom det bör ha påverkat lokaliseringen av byn. En skyddszon bör anläggas utmed åkermark, minst sex meter. Här bör man inte sprida bekämpningsmedel och konstgödningsmedel. Det är av stor vikt att inga kemikalier hamnar i vattnet. De öppna vattendragen är inte bara kulturhistoriskt intressanta utan även av stor vikt för insekter, fjärilar, fåglar, däggdjur osv.

Samtliga alléer bör vårdas. De mest värdefulla alléerna är de som leder upp till gårdarna 19:2 och Nyhem, båda belägna söder om bytomten. Gårdsalléerna har sitt ursprung i godsens alléer. När bönderna fick det bättre under andra hälften av 1800-talet ville man efterlikna godsens. Med gårdsalléerna ville man visa på välmående och rikedom. Till skillnad från godsalléerna var det vanligt att gårdsalléerna hamlades. Träden i en allé skall stå öppett och solbelysta. Detta medför att den syns tydligt i landskapet och det skapar också goda förutsättningar för insekter, lavar, mossor, fåglar och fladdermöss. Alléerna kräver därmed årligen skötsel i form av beskärning, röjning av mark- och undervegetation samt borttagande av stamskott. Beskärning sker säkrast i juli-augusti-september. Inga grenar över 10 cm i diameter bör skäras bort. En skyddszon bör anläggas utmed åkermark, zonens bredd bör vara minst

sex meter. Denna zon bör inte odlas för att undvika skador på trädens rotsystem.

Det äldre vägnätet bör bibehållas. Vägar kan berättas mycket om en bys historiska utveckling. En slingrande väg kan ha en kontinuitet som sträcker sig bak till en tid långt före skiftesreformen. En rätad väg berättar om hur reformen omdanade landskapet och att man då utgick från kartan istället för landskapets naturliga förutsättningar. Vägen som löper igenom Eljaröds bytomt är av störst kulturhistoriskt värde. Detta är den äldsta vägsträckan som finns kvar i Eljaröd och den har troligtvis haft denna utformning under flera 100 år. Målsättningen skall vara att vägens karaktär, storlek och sträckning bibehålls. Vägrenarna bör slås eller klippas årligen. Använd skärande, ej avslitande redskap. Det slagna gräset förs bort för att undvika kvävningseffekter på vegetationen. Slåttern inföll enligt traditionen under mitten av juli till början av augusti.

Den historiska gränsen emellan inmark och utmark är än idag tydlig i norr eftersom utmarken är skogbevuxen och inmarken öppen. Den är också tydlig på så sätt att utmarken aldrig delats upp mellan bönderna. Den har varit, och är fortfarande till större delen, ägd av godset Christinehov. Här finns sålunda inga fastighetsgränser. På den historiska utmarken i norr kommer skogen under översiktlig tid att dominera. Historiskt sett har här varit betesmark och då det varit skog har det varit lövskog. Under slutet på 1800-talet började tall planteras för att förhindra sandflykt. Gran och salix har historiskt sett aldrig funnits på dessa marker och bör därför i framtiden ej heller förekomma.

Den historiska inmarken skall i huvudsak hållas öppen. Den är idag öppen förutom i den östra delen på de så kallade Eljaröds ängar. På inmarken bör ingen plantering tillåtas oavsett trädslag. Av störst vikt är området vid bytomten. På inmarken har det alltid varit åker och ängsbruk och markerna bör därför fortsätta att hållas öppna genom konventionellt brukande.

De skiften i den södra delen av Eljaröd som tidigare varit utmark och som fortfarande betas bör även i framtiden betas. Dessa skiften har mycket lång kontinuitet som betesmark. I denna fåladsmark får där-

för inga ingrepp göras. Plantering bör inte tillåtas oavsett trädslag. Betesdjuren bör släppas så tidigt som möjligt då de flesta växter är smakligast på ett ungt stadium. Röjning skall ske av igenväxningsvegetation dvs vegetation som har tillkommit på grund av för dåligt betestryck. Träd och buskar präglade av betesdjuren behålls. Ädelövträd, enebuskar, bärträd och bärbuskar behålls liksom äldre träd och döda träd.

Samtliga stengården/stensträngar bör skötas. Av speciell vikt är de som markerar en gräns.

Anmärkningsvärd är den stora del av Eljaröd i öster som ligger under Kristinehov. Detta är en stor markbit utan skiftesgränser med flera små arrendegårdar. Att godset har valt detta sätt att bruka marken är intressant och den bör därför brukas på samma sätt i framtiden, d.v.s av småjordbruk.

Handlingsprogram

Tomelilla kommun har det yttersta ansvaret för kulturmiljöerna i kommunen. Därmed inte sagt att kommunen skall svara för att kulturmiljöerna tas om hand och så har heller aldrig varit fallet. De största insatserna utförs, och har alltid utförts, av enskilda i samband med underhåll av fastigheter och brukande av landskap.

Ett kulturmiljöprogram är en bra grund för kulturmiljöarbetet i kommunen. Det kan emellertid inte stå som ensam garant för att kulturmiljöerna bevaras och utvecklas på ett positivt sätt. Kulturmiljön är som miljön i övrigt en del av samhällslivet och förändras i takt med detta.

Större förändringar, som konjunkturen, strukturförändringar inom jordbruket och inträdet i EU, kan den enskilda kommunen inte råda över utan måste istället följa och anpassa sig efter dessa. Olika typer av handlingsprogram måste därför tas fram så att kulturmiljöarbetet kan vara aktivt, följsamt och en självklar del av samhällsutvecklingen.

Ett handlingsprogram för kulturmiljöarbetet Tomelilla kommun bör innehålla följande punkter:

Förankring. För att kulturmiljöprogrammet skall få avsedd effekt krävs att den förankras. För att kunna

förankra kulturmiljöprogrammet ut i kommunen krävs att detta är förankrat internt inom kommunen. Ett kulturhistoriskt perspektiv, eller att en kulturmiljö berörs, kan finnas med i ett stort antal beslut. Det är således inte bara en angelägenhet för miljö- och byggnadsnämnden eller nämnden för kultur, fritid och turism utan för hela den kommunala förvaltningen.

Utbildning. Trots att människan i det moderna samhället är mer rörlig än tidigare så är vardagsmiljön fortfarande begränsad. Kunskap om vardagsmiljöns historiska framväxt och kvalitéer är avgörande för hur man förhåller sig till den. Denna kunskap förmedlas bäst genom att studier av vardagsmiljön läggs in i skolarbetet på alla nivåer, från förskola till gymnasium. Kulturmiljöprogrammet, och särskilt den Kulturhistoriska översikten, kan i många sammanhang vara en lämplig utgångspunkt för sådana studier.

Hembygdsrörelsen. Hembygdsföreningarna är ideella organisationer som värnar och levandegör kulturarvet. I Tomelilla kommun utför de ett omfattande arbete och vårdar också ovanligt många byggnader med stora kulturhistoriska värden.

Fysisk planering. Kulturmiljöprogrammet bör vara

en självklar utgångspunkt i hanteringen av bygglov- och planärenden samt ligga till grund för den översiktliga planeringen.

Kulturturism. Kulturturism är en ständigt ökande näring och det finns goda förutsättningar för kulturturism i Tomelilla kommun. Kulturmiljöprogrammet är ett bra stöd i detta arbete och i samarbetet med näringsliv, hembygdsföreningar och turistorganisationer.

Landsbygdsutveckling. Lantbruket har under senare delen av 1900-talet genomgått en omfattande strukturförändring. Sedan inträdet i EU finns landsomfattande program och stöd för omställning av jordbruket och landsbygdsutveckling. Ett levande jordbruk och en levande landsbygd är avgörande för flertalet kulturmiljöer i Tomelilla kommun. Kommunen bör därför aktivt arbeta med landsbygdsutveckling i samarbete med byalag, lantbrukare och deras organisationer.

Informationsinsatser. Kulturmiljöprogrammet bör helt eller delvis vara tillgängligt på kommunens hemsida. Andra viktiga insatser är skyltning, broschyrer och guidning.

Litteraturtips

Byggnadsvård

Idag finns ett stort antal titlar med anknytning till byggnadsvård och traditionella tekniker samt material. Nedan ges några exempel.

Barup, K. & Edström M., Handbok i sydöstskånsk byggnadsteknik." Sydöstra Skånes Samarbetskommitté SÖSK. Ystad 1993.

Björk, C., Kallstenius, P. & Reppen, L., "Så byggdes husen 1880-1980". Statens råd för byggnadsforskning och Stockholms stadsbyggnadskontor 1983.

Björk, C. & Reppen, L., "Så byggdes staden". Svensk byggtjänst, Västervik 2000.

"Byggnadsmåleri med traditionella färgtyper". Informationsblad från Riksantikvarieämbetet, 1989.

Drejer C, Jerkbrant C., Wikner, C-E, "Arkitekter om färg och måleri". Stockholm 1992.

Engdahl, C., Dranger-Isfält, L., "Bostadsbebyggelsen från 1930- och 40-talen, varsam ombyggnad". Byggforskningsrådet Stockholm 1989.

Engdahl, C., & Dranger-Isfält, L., "Stenhusen 1880-1920, varsam ombyggnad". Byggforskningsrådet, Stockholm 1983.

"Fönster, historik och råd vid renovering". Riksantikvarieämbetet och Statens Historiska Museer, Stockholm 1996.

Gysinge katalog: "Reservdelar till gamla hus."

"Hantverket i gamla hus". Byggförlaget och Svenska föreningen för byggnadsvård, 1998.

Hidemark, O., Stavenow-Hidemark, E., Söderström, G. & Unnerbäck., A., "Så renoveras torp och gårdar". Västerås 1995.

Holstein, Å., "Köpa hus" Svensk byggtjänst, Oskarshamn 2000.

Humble, O., (red.), "Äldre murverkshus, reparationer och ombyggnad". Byggforskningsrådet Stockholm 1990.

"Kulturminnesvårdsprogram för Skåne. Del Kristianstads län". Länsstyrelsen i Kristianstads län, 1984.

Torgny Ove: "Skånelängor". Lund 1975.

"Tänk efter före - vid ändringar och underhåll av byggnad". Boverket 2000.

Landskapsvård

Bengtsson, R. M.fl. 1996. "Svenska landsvägsalléer". SLU. Alnarp.

Bergendorff, C. & Emanuelsson, U. 1982. "Skottskogen - en försummad del av vårt kulturlandskap". Sv.Bot. Tidskrift. 76:91-100

Blomkvist, N. 1993. "Läsa landskap. En fälthandbok om svenska kulturmiljöer". Utbildningsradion, Stockholm

Brusewitz, G. & Emmelin, L. 1985. "Det föränderliga landskapet". Stockholm.

Campbell, Å. 1935. "Emellan skogen och plogen". Sv. Kulturbilder. Band 4.

Campbell, Å. 1928. "Skånska bygder under förra hälften av 1700-talet". Uppsala universitet.

Cserhalmi, N. 1997. "Fårad Mark". Bygd och Natur 1997, Stockholm

Dahl, S. 1989. "Studier i äldre skånska odlingsystem". Meddelanden serie B 69, Kulturgeografiska institutionen, Stockholms universitet, Stockholm.

Edman, S & Hagman, T. 1988. "Bondens landskap". Svenska Naturskyddsföreningens årsbok.

Edman, S & Axelsson, T. 1996. "Erik och Sigvard - men sen då? Folk och få på tröskeln till 2000-talet". Örebro.

Ehrensverd, U. 1985. "Fältnättningsbrigadens rekognosceringskarta över Skåne 1812-20.

Ekeland, K. & Svensson, R. (red). 1996. "Äldre tiders odling - trädgårdsväxter, gamla grödor och ogräs". Nordiska förbundet för kulturlandskap, Hudiksvall.

Ekstam, U. & Forshed, N. 1996. "Äldre fodermarker". Naturvårdsverket, Stockholm.

Ekstam, U. Aronsson, M & Forshed, N. Ängar. "Om naturliga slättermarker i odlingslandskapet". Stockholm.

Emanuelsson, U. M.fl. "Det skånska kulturlandskapet". Lund.

Emanuelsson, U. 1987. "Skånes vegetationshistoria. Svensk geografisk årsbok 63". Lund.

Gadd, C. (red). 2000. "Den agrara revolutionen. 1700-1870". Stockholm.

Hedin, P. 1997. "Ett historiskt landskap. Strövtåg under fyra årstider".

- Jordbruksverket. 1998. "Skötselhandbok för gårdens natur- och kulturvärden". Jönköping.
- Linné, C. von. 1751. "Skånska resa - förrättad år 1749". Sydow, C-O. (red.). Stockholm.
- Länsstyrelsen i Kristianstad Län, 1996, "Från Bjäre till Österlen".
- Länsstyrelsen i Kristianstad Län, 1995, "Den skånska allén".
- Myrdal, J. (red). 1999. "Jordbruket under feodalismen 1000-1700", Stockholm.
- Nilsson, P. 1997. "Den gamla byn". Stockholm.
- Rackham, O. 1995. "The history of the countryside". London.
- Riksantikvarieämbetet. Mårten Sjöbeck. 1998. "Fotografier av ett svunnet kulturlandskap". Stockholm.
- Riksantikvarieämbetet. 1993. "Vad berättar en by? Studier till kulturmiljöprogram för Sverige".
- Riksantikvarieämbetet. 1996. "Odlingslandskapet - en lång markanvändningshistoria".
- Riksantikvarieämbetet. 1994. "Skötsel av kulturvärden i odlingslandskapet". Faktabladserie
- Sporrong, U. 1996. "Odlingslandskap och landskapbild. Studier till kulturmiljöprogram för Sverige". Riksantikvarieämbetet, Stockholm.
- Helmfrid, S. (red). 1994. "Kulturlandskapet och bebyggelsen". Stockholm.
- Selinge. K-G (red). 1994. "Kulturminnen och kulturmiljövård". Stockholm.
- Tollin C. 1991. "Ättebackar och ödegården. De äldre lantmäterikartorna i kulturmiljövården". Riksantikvarieämbetet, Stockholm.
- Welinder, S. (red). 1998. "Jordbrukets första femtusen år 4000f.Kr. - 1000 e.Kr". Stockholm.

Källor - arkiv och litteratur

- Gillberg, J L. 1980. Historisk, oeconomisk och geographisk beskrifning öfver Christianstads län 1767.
- Kulturnämnden i Tomelilla kommun. 1979. Bondrum, Fågeltofta, Eljaröd.
- Wallin, C (red). 1981. Kristianstads län 1767, en ekonomisk-topografisk beskrivning.
- Lantmäteriet i Kristianstad, kartor med tillhörande handlingar
- Lantmäteriverket i Gävle, kartor
- Regionmuseets topografiska arkiv

Lagstiftning

”Det är särskilt beträffande lantsamhällen, som lagar och författningar kunna vara till stor nytta, i den mån de icke endast rent negativt hindra ett fullt och olämpligt byggande, utan även i direkt positiv riktning bidra till att framalstra det ändamålsenliga och vackra, samt att befästa känslan härför hos den enskilde.” Citatet är taget ur *Praktiska och hygieniska bostäder. Betänkande och förslag* av Osvald Almqvist, Stockholm 1921.

Citatet ovan är med sin smakfostrande hållning förläggat men speglar samtidigt lagstiftningens dubbla natur. Våra lagar är ett stöd för att bevara sådant som är värdefullt samtidigt som det givetvis kan upplevas hindrande och byråkratiskt. Som privatperson kommer de flesta i kontakt med kulturmiljövården i lagstiftningen i samband med att de skall göra en om-, till-, eller nybyggnad. Det kan då gälla att byggnaden i sig eller miljön kring den har särskilda kulturvården eller att det finns en fornlämning på tomten.

De krav på hänsyn, varsamhet och skydd som finns för bebyggelsens kulturvården kan jämföras med hastighetsbestämmelserna i trafiken. I tätbebyggda samhällen får man köra i 50 km/h och på vissa gator, som vid skolor, bara i 30 km/h. Utanför samhällena ökar högsta tillåtna hastighet till 70 km/h ända upp till 110 km/h på motorväg. Förutsättningarna för att få köra är att man har körkort och att fordonet är skattat och besiktigt.

När det gäller reglerna för kulturvården i bebyggelsen är det inom samlad bebyggelse som kraven på anpassning och varsamhet är som störst och vid särskilt värdefulla byggnader finns krav på skyddsbestämmelser. Utanför tätbebyggt område gäller fortfarande varsamhet men kraven är inte så höga och inom exempelvis nyare industriområden ställs ofta låga krav på anpassning och varsamhet.

Ansvar för skydd och vård av kulturhistoriskt värdefulla byggnader och byggnadsmiljöer är fördelat på stat, kommun och enskilda. Som instrument har samhället inrättat olika typer av bestämmelser i lagstiftningen samt i vissa fall ekonomiska stöd. Staten skall ge skydd åt det allra värdefullaste och har

huvudansvaret för ett långsiktigt bevarande. Statens instrument är Kulturminneslagen, KML och Miljöbalken genom vilka kulturhistoriskt värdefulla byggnader och miljöer kan få status av byggnadsminne, riksintresse, naturreservat eller kulturresevat. På kommunal nivå kan byggnader och bebyggelsemiljöer bli skyddade i detaljplan eller områdesbestämmelser enligt plan- och bygglagen, PBL. Det bästa skyddet och den bästa vården får bebyggelsen av alla de intresserade ägare som vårdar merparten av den svenska kulturmiljön.

Plan- och bygglagen, PBL

Med stöd av plan- och bygglagen kan kommunerna ge kulturhistoriskt värdefulla byggnader och byggnadsmiljöer ett skydd mot rivning eller förvanskande ändring genom att meddela skyddsbestämmelser, så kallad q-märkning i detaljplanen. Q-märkning sker med stöd i plan- och bygglagens **3 kap 12§**: *Byggnader, som är särskilt värdefulla från historisk, kulturhistorisk, miljömässig eller konstnärlig synpunkt eller som ingår i ett bebyggelseområde av denna karaktär, får inte förvanskas.*

Andra byggnader och byggnadsmiljöer som också har ett kulturhistoriskt värde fast av mindre dignitet kan i stället tillskrivas ett varsamhetskrav i detaljplanen genom k-märkning. Denna tar stöd i plan- och bygglagens **3 kap 10§**: *Ändringar av en byggnad skall utföras varsamt så att byggnadens karaktärsdrag beaktas och dess byggnadstekniska, historiska, kulturhistoriska, miljömässiga och konstnärliga värden tas tillvara.* Lagtexten innebär inte ett förbud mot ändring av byggnader utan syftar till att styra ändringarna så att de utförs varsamt.

Miljöbalken

Miljöbalken som trädde i kraft den 1 januari 1999 utgör en samordnad och skärpt miljölagstiftning för en hållbar utveckling. Den smälter samman regler från femton tidigare miljölagar, däribland naturvårdslagen. Miljöbalken bildar en övergripande lagstiftning som rör all miljöpåverkan. Två av målen i miljöbalken är att värdefulla natur- och kulturmiljöer ska skyddas och vårdas samt att den biologiska

mångfalden ska bevaras. Skydd av naturen kan ske genom speciella områdesskydd så som nationalpark, naturreservat och kulturresevat.

Nationalpark, 7 kap. 2§: Ett mark- eller vattenområde som tillhör staten får efter riksdagens medgivande av regeringen förklaras som nationalpark i syfte att bevara ett större sammanhängande område av viss landskapstyp i dess naturliga tillstånd eller i väsentligt oförändrat skick.

Naturreservat, 7 kap. 4§: Ett mark- eller vattenområde får av länsstyrelsen eller kommunen förklaras som naturreservat i syfte att bevara biologisk mångfald, vårda och bevara värdefulla naturmiljöer eller tillgodose behov av områden för friluftslivet. Ett område som behövs för att skydda, återställa eller nyskapa värdefulla naturmiljöer eller livsmiljöer för skyddsvärda arter får också förklaras för naturreservat.

Kulturresevat, 7 kap. 9§: Ett mark- eller vattenområde får förklaras som kulturresevat i syfte att bevara värdefulla kulturpräglade landskap. På ett sådant område skall bestämmelserna i 4-6 §§ tillämpas. Att det inom ett område finns en byggnad som är skyddad som byggnadsminne, kyrkligt kulturminne eller fast fornlämning enligt lagen om kulturminnen m.m. hindrar inte att området förklaras som kulturresevat.

Kulturminneslagen, KML

Lagen om kulturminnen omfattar bestämmelser om byggnadsminnen, fornminnen, kyrkliga kulturminnen samt skydd mot utförsel av vissa äldre kulturföremål. Riksantikvarieämbetet och statens historiska museer har överinseende över kulturminnesvården i landet. Vidare åligger det ämbetet att utarbeta allmänna råd inom verksamhetsområdet. Bestämmelserna i KML reglerar skyddet för den del av vårt kulturarv som utgörs av de från kulturhistorisk synpunkt särskilt värdefulla byggnaderna i icke statlig ägo. Bestämmelserna i KML ger möjlighet att utfärda skyddsföreskrifter så att olämpliga och kortsiktiga förändringar inte kommer till stånd. Fråga om en byggnad bör förklaras som byggnadsminne kan väckas av var och en genom ansökan eller tas upp av länsstyrelsen på eget initiativ. Det är länsstyrelsen som har i uppgift att besluta om byggnadsminnes-

förklaring enligt kulturminneslagen. Vidare åligger det länsstyrelsen att utfärda skyddsföreskrifter, se till att dessa följs samt ge råd till ägare av byggnadsminnena vid vård och underhåll av byggnaden i fråga.

Vilka objekt som kan bli byggnadsminnesförklarade regleras i Kulturminneslagens 3 kap 1§: *En byggnad som är synnerligen märklig genom sitt kulturhistoriska värde eller som ingår i ett kulturhistoriskt synnerligen märkligt bebyggelseområde får förklaras för byggnadsminne av länsstyrelsen. Bestämmelserna om byggnadsminnen enligt detta kapitel får också tillämpas på park, trädgård eller annan anläggning av kulturhistoriskt värde.*

Riksintresse

Ett område av riksintresse för kulturmiljövården är en kulturmiljö som är unik eller speciell i en region, riket eller internationellt sett. Riksintressena ska representera hela landets historia från förhistorisk tid fram till nutid. Kulturmiljöer av riksintresse ska bland annat visa hur människan utnyttjat tillgängliga naturresurser, samhällets utveckling, näringsliv, sociala villkor, byggnadsskick och olika estetiska ideal. Av de ca 1700 riksintresseområden som finns i Sverige hittar vi till exempel jordbruksbyar, fiskelägen, medeltida stadsmiljöer, 1900-talsförorter, arbetarbostäder, herrgårdar, gruvor och sågverk, förhistoriska gravfält samt moderna kyrkogårdar.

Att ett område är av riksintresse betyder att miljön är skyddsvärd ur ett nationellt perspektiv, men inte att miljön automatiskt är skyddad. Riksintressen finns förutom för kulturmiljövården även för naturvård och friluftsliv. Ett riksintresse är en signal om att här finns så höga värden att kulturmiljön har företräde vid en avvägning med motstående intressen, förutsatt att de motstående intressena inte är av riksintresse. Det är också en signal om att i dessa områden kan länsstyrelsen/staten gå in och upphäva kommunala beslut, om man ej finner kulturvärden tillräckligt beaktade.

Hanteringen av riksintressena regleras i miljöbalkens **3 kap 6§** som säger att *Mark- och vattenområden samt fysisk miljö i övrigt som har betydelse från allmän synpunkt på grund av deras naturvärden eller kulturvärden eller med hänsyn till friluftslivet skall så långt det är möjligt*

skyddas mot åtgärder som kan påtagligt skada natur- eller kulturmiljön. Det är Länsstyrelserna som har ansvaret att föra ut "statens anspråk" för kulturmiljövården till kommunerna, som i sin översiktsplan (ÖP) ska redovisa områden av riksintresse och ange hur riksintresset ska tillgodoses i samhällsplaneringen.

Litteraturhänvisningar

- "Kulturminneslagen". Riksantikvarieämbetet, Stockholm, 1989.
- Rubenson, S. "Miljöbalken. Den nya miljörätten". Stockholm, 1999.
- "Kontinuitet och förnyelse – Kulturmiljöarbetet i kommunerna". Svenska kommunförbundet, Stockholm, 1999.
- "Kulturvården i detaljplan", Johansson, C. (red) Boverket, 1999.
- "Kultur i grunden". Persson, I., Westerlind, A. M., Boverket, Malmö, 2000.

- "Områdesbestämmelser – en vägledning". Persson I., Boverket Allmänna råd 1999:2.
- "Boken om detaljplan och områdesbestämmelser". Boverket Allmänna råd 1996:1.
- "Boken om MKB för detaljplan", Jonsson, G. & Palm I., Kristianstad, 2000,
- "Fastigheter med kulturskydd". Sundsvik, L. Svenska Kommunförbundet, Stockholm, 1997.
- "Ombyggnad. Varsamhet vid ändring" (Byggvägledning 15), Nordling, L. & Reppen, L. Svensk Byggtjänst, Västervik, 2000.
- "Tänk efter före – vid ändringar och underhåll av byggnad". Boverket, 2000.

Internetsajter

- Boverket: www.boverket.se
- Rixlex: www.riksdagen.se/debatt
- Riksantikvarieämbetet: www.raa.se
- Miljöbalken: www.notisum.se/mp/sls/lag/19980808.htm

Ordlista

absid, halvrund eller mångkantig, vanligen med en halvkupol täckt byggnadsdel på kyrka i öster, i synnerhet förekommande som koravslutning.

allmänning, mark eller vatten som ägs eller nyttjas av en samfällighet, by, socken, härad eller kronan.

blockförband, murförband bestående av omväxlande bindskift och löpskift. Stötfogarna i både bindskiftena och löpskiftena står lodrätt ovanför varandra varigenom avtrappningarna och förtagningarna är lika i vartannat skift.

brydestua, se linbastu.

bytomt, det område inom vilket byns bebyggelse låg från tidig medeltid fram till enskiftet vid 1800-talets början. De medeltida lämningarna som finns inom området är registrerade i Riksantikvarieämbetets fornlämningsregister.

cementtegel, fasadstenar av cement med samma mått som tegelstenar. Användes kring sekelskiftet i tegelfasader främst som dekor i form av lister och omfattningar.

ensäde, odlingsystem som innebar årligen återkommande odling av en gröda på samma åker.

fasettlagd eternit, plana kvadratiske eternitplattor lagda på diagonalen.

fideikommiss, lös eller fast egendom, som inte får avyttras och om vilken är stadgat att nyttjanderätten i tur och ordning ska tillfalla vissa personer, i regel medlemmar av en familj.

Fossil åkermark, övergiven forntida eller medeltida åkermark.

frontespis, ovan taklist på byggnad utskjutande och vanligtvis gavelformat parti med fönster.

fronton, 1 se *frontespis*. 2 triangel- eller segmentformad prydnadsgavel som kröner dörrar och fönster.

frälse, de två stånden, adel och präster, som var befriade från att betala skatt.

funktionalismen, arkitekturepok som från och med 1930-talet präglade byggnadsstilen, ibland liktydigt med modernismen. Funktionalistiska byggnader, kallade funkishus, från 1930-talet karakteriseras av putsade ljusa och släta fasader, stora fönster i långa band eller fördelade tre och tre, platta tak och en stram och återhållsam detaljutformning. Under 1940- och 50-talen fick husen, framförallt i Skåne, oftast fasader i tegel och det platta taket byttes mot ett flackt sadeltak.

fälad, skånskt ord för betesallmänning, gemensam betesmark som låg utanför byn.

förband, murförband, sätt att fördela tegelstenar i mur så att hållfasthet uppnås.

gatehus, i Sydsverige ett hus beläget utmed den så kallade bygatan på byns gemensamma mark, beboddes av hantverkare eller lantarbetare som inte hade egen mark att bruka.

gesims, vågrätt profilerat listverk på fasad, väggfält eller dörr- respektive fönsterkrön. En gesims som löper längs hela fasaden under takfoten kallas gördel- eller huvudgesims.

hamling, kvistning av lövträd, företrädesvis pil och ask, för foder till kreatur.

hemman, kameral benämning på jordbruksfastighet som mättes i mantal, beroende på skatteförmåga. En gård med normal skattekraft åsattes ett helt hemmantal eller mantal. Efter de ändamål skatten användes indelades dessa i krono- frälse- eller skattehemman.

hemmansklyvning, lantmåteriförrättning varvid en fastighets mantal delades i kvotdelar.

homeja, halvcirkelformad takutbyggnad med en lucka eller ett vanligtvis halvcirkelformat fönster, ett så kallat lunettfönster.

holländare, väderkvarn med huv som går att snurra efter vindriktning.

hoveri, en form av dagsverke som bönderna skulle fullgöra på godsherrens huvudgård. Hoveriet var en del av betalningen till godsherrn för användandet av mark eller bostad. Hoveriet är känt sedan medeltiden men blev inte allmänt utbrett förrän godssystemet utvecklades till att bestå av en huvudgård med underliggande bondgårdar. Systemet kulminerade under 1700-talet och förekom ända in på 1800-talet.

hoveribonde, bonde som utförde dagsverke på hoverigård.

hägnad, stängsel eller gårdsgård kring odlad mark, skydd mot människor och djur.

Häradskartan, ekonomiskt kartblad upprättat 1926-1934.

inmark, inhägnad mark som låg närmast byn och som bestod av åker och äng.

inäga, eller inägomark, till ett hemman tillhörande uppodlad mark.

jugend, arkitekturstil som karakteriseras av putsade fasader, fönster med spröjsade överluffer, glaserade tegelpannor, organiska former samt växtornament. Hus i jugendstil är byggda från tiden omkring sekelskiftet och fram till 1910-talet.

kor, del av kyrkobyggnad som ansluter till långhuset i öster där högaltaret och även oftast kören har sin plats, avslutar kyrkan åt öster då absid saknas.

korspostfönster, fönster med korsformad tvär- och mittpost som avdelar fyra lufter.

klassicism, arkitekturstil vars formspråk är hämtat från antikens byggnadssätt. En byggnad uppförd i klassiserande stil karakteriseras främst av symmetri och arkitektoniska element så som frontoner, frontespiser, lisener och rusticeringar. Under 1800-talet präglades framförallt byggnader av offentlig karaktär av nyklassicismen. På 1920-talet fanns tydliga klassiserande tendenser som levde kvar i följande årtionden.

korsvirke, bärande stomme kallad timra utformad av korsande bjälkar och stolpar. Träkonstruktionen består av syll (fotträ), väggband (lejd) stolpar, löshult och bindbjälkar. Facken är oftast fyllda med flätverk av störor och vidjor som packades med kline, det vill säga lera blandat med sand, halm och boskapshår, som kalkmålades. Tegel som fyllnads-material blev vanligt först under andra hälften av 1800-talet.

kryssförband, murförband bestående av omväxlande löpskift och bindskift (koppskift) med stötfogarna i bindskiften placerade lodrät över varandra så att löpskiften förskjuts med en halv sten för varje löpskift. Bindskiften består av tegelstenar som förbinder muren med det bakomliggande skiftet genom att kortändarna (kopparna) vänds utåt.

lejd, dialektalt uttryck för remträ i en korsvirkeskonstruktion.

linbastu, för torkning av linet som ett led i linberedningen, även kallad brydestua.

lisen, vertikalt, slätt murband som skjuter ut förhållandevis obetydligt en bit från fasaden, saknar till skillnad från en pilaster kapitäl och i regel även bas.

locklistpanel, träpanel av stående bräder vars mellanrum överlappas av en vanligen något profile-rad list.

lockpanel, träpanel av stående bräder vars mellanrum överlappas av lika breda bräder.

löpskift, murförband som bara består av löpskift, dvs tegelstenar med långsidan utåt. Fasaderna med löpskift ingår inte i en bärande konstruktion till skillnad från block- och kryssförband.

löshult, tvärså som är intappad mellan två stolpar i en korsvirkes- eller skiftesverkskonstruktion.

mansardtak, yttertak brutet åt båda fallen, vanligen ett brutet sadeltak.

mantal, äldre mått på en jordbruksfastighets skatteförmåga.

Masonite, produktnamnet för träfiberskiva, uppkallad efter sin uppfinnare amerikanen W. H. Mason.

modernism, se funktionalism.

märgelgrav, kalkhaltig jordart av lera och finfördelad kalcit, användes för gödsling av kalkfattiga åkrar.

Patronatsrätt, en stormans befogenhet att tillsätta församlingspräst.

pilaster, flat väggpelare med bas och kapitäl, vanligen utskjutande förhållandevis obetydligt framför murlivet. Kan betraktas som en mot muren tillplattad kolonn och ansluter i klassiserande arkitektur som regel till någon av kolonnordningarna - dorisk, jonisk, korintisk eller toskansk.

plattgård, gård som uppstod under enskiftet genom sammanslagning av flera andra arrendegårdar på initiativ av godsägaren. Den nya gården fick ofta en herrgårdslig anläggning och drevs av en storarrendator.

pulpettak, yttertak med ett snedsluttande takfall.

pärlfog, även kallad rundfog, utförs med speciella profilslevar. Pärlfogen var vanligt förekommande i det sena 1800-talets byggnader med maskinslaget fasadtegel.

risalit, framskjutande murparti, oftast på mitten av en byggnad.

risbygd, småskalig jordbruksbygd belägen mellan skogsmark och slätt.

riseke, ek som inte går att använda till timmer, d.v.s. som inte har en rak och fin stam. Inventeringar från 1700- och 1800-talen talar om risekar till skillnad från timmerekar.

risgårde, gårde uppbyggt av flätat ris.

rustik/rusticering, murverk av råhuggna eller enkelt profilerade kvaderstenar som skjuter ut framför murlivet, kan efterliknas på putsade fasader eller genom målning, återfinns oftast på hörn, socklar samt runt fönster- eller dörröppningar.

råmärke, gränsmärke.

Sidiplatta, produktnamn för en typ av fasadplatta av asbestcement med invalsat pigmentskikt.

Simrishamnsanna, flat lertegelpanna med en vertikal upphöjd ås på mitten, tillverkningsort Simrishamn.

skifte, jordreform som syftade till att samla en gårds spridda enheter till rationella brukningsenheter. Lagen om storskiftet från 1734 byggde på

solskiftet som snart skulle visa sig vara ett ineffektivt system. Först omkring 1800 var storskiftet genomfört i hela Sverige med undantag av Gotland och Dalarna. Flera förordningar följde under årens lopp och 1803 ersattes storskiftet med lagen om enskifte. Förordningen om laga skifte som kom 1827 innebar att oskiftade ägor delades och redan skiftade ägor omfördelades så att mark med bra beskaffenhet och belägenhet kom samtliga brukare till del. Utflyttningskyldigheten medförde att byarna sprängdes.

skiftesverk, väggkonstruktion med liggande bräder infällda i en stomme av stående stolpar som hålls samman nedtill av en syll (fotträ) och upptill av ett väggband (lejd). De infällda bräderna kallas bålar varifrån benämningen bålahus kommer.

skvaltkvarn, vattenkvarn med litet, vågrätt liggande drivhjul.

Skånska rekognosceringskartan, topografisk kartläggning som omfattar större delen av Skåne, framställdes av militära skäl av den sk Fältmättningsbrigaden under tiden 1812–1820.

spröjs, vertikal eller horisontal trälist mellan glasrutor, ej fönsterluftsskiljande.

sparrände, se taktass.

spritputs, en typ av stänkputs blandad med ärtsingel eller krossad sten i storleken 5-8 mm som ger fasaden dess grova yta.

staggvall, stagg är ett grässlåg.

stationssambällesarkitektur, bebyggelse av representativ karaktär som anlades vid stationen i rätvinkliga kvarter då byarna i slutet av 1800-talet fick järnvägsförbindelse. Hotell, affärer och större villor byggdes i närheten av stationen. Husen var uppförda i en eller två våningar med påkostad utformning i tegel, natursten och puts.

stubbamölla, väderkvarn där hela kvarnhuset är vridbart kring en central stolpe.

surskog, skog som växer i fuktig mark.

syll, virkesdel i korsvirkeskonstruktion, utgör upplag för bärande vägg eller bjälklag.

sättugn, järnugn placerad i vardagsrum och som eldas från angränsande rum. Sättugnen består av gjutjärnsplattor med dekorativa motiv.

taktass, den del av högbenet (sparren) som skjuter ut under takutsprånget och bär upp taktäckningen.

tandsnitt, tätt sittande och regelbundet ordnade kubformer som sitter undertill på den utskjutande gesimsen, vanligen tegelstenar ställda med koppen (kortändan) utåt.

träda, jordbruksmark som inte odlas i ett år eller mer så att jorden återfår sin näring.

tvåluftsfönster, fönster med två öppningsbara bågar som sitter i en karm, med eller utan spröjsar.

utmark, gemensamt område för en eller flera byar som bland annat användes för bete och virkesuttag och som låg utanför inmarken.

valmtak, yttertak vars ändar avskurits så att spetsiga gaveländar saknas. Valmat sadeltak är en annan benämning vilket betyder att det enbart är de yttersta delarna av taket som valmats, till skillnad från det förra fallet då de valmade partierna sträcker sig nästan tillnockens mitt.

veckodagsbonde, kallades även hoveribonde, se detta ord.

vång, skånskt ord för inhägnad åkerjord.

vångalag, ett lag besående av två grannbyar eller ensamgårdar med gemensamma hägnader vilket innebar färre hägnader att underhålla men också samordning vad gällde trädssystem. De inhägnade markerna bestod oftast av åkermark men det kunde också vara ängar och andra markslag.

Eljaröd - kulturhistoriskt värdefull bebyggelse

Värderingsförslag enligt PBL:

Ingen markering: innebär generella krav på varsamhet enligt 3 kap. 1§ för ny bebyggelse samt generella krav på varsamhet för befintlig bebyggelse enligt 3 kap. 10§.

Grön markering, k: innebär generella krav på varsamhet enligt 3 kap. 10§. Det gäller byggnader där varsamhetskravet särskilt skall uppmärksammas vid lovgivning och planläggning.

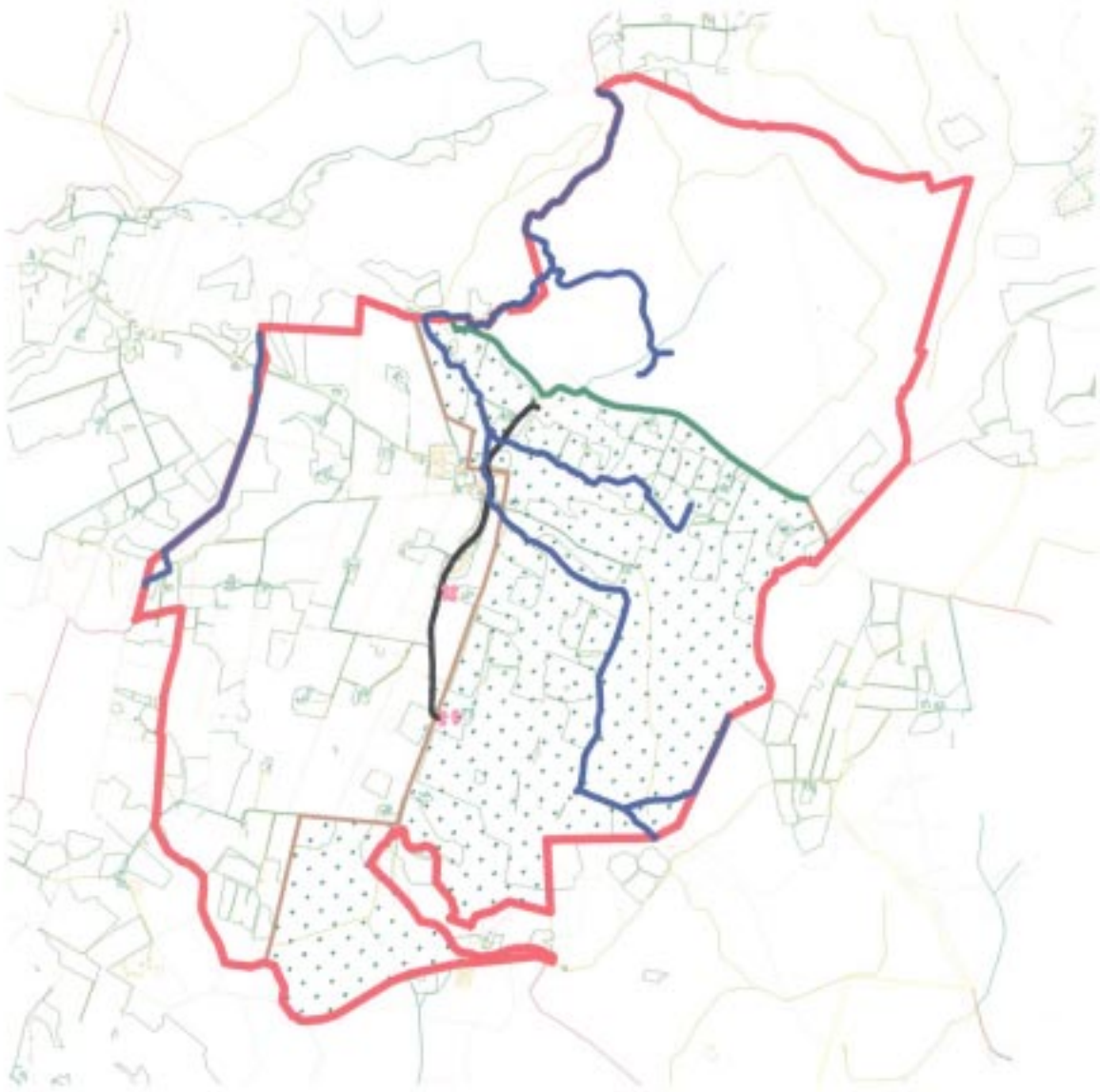
Röd markering, q1: innebär enligt 3 kap. 12§ rivningsförbud med exteriört skydd. Detta gäller de byggnader som idag har så välbevarade detaljer, som t. ex. originalfönster,

originalputs, verandor med snickarglädje, att de inte går att byta ut eller övertäckas.

Rosa markering, q2: innebär enligt 3 kap. 12§ rivningsförbud och stomskydd. Detta gäller de byggnader som har en stor historisk betydelse men som inte är så välbevarade i alla detaljer eller originaldelar. Det gäller också sådana byggnader vars fasader blivit inklädda men som är möjliga att återställa.

Karta med fastighetsbeteckningar finns på Tomelilla kommuns Miljö- och byggnadskontor.

El jaröd

Kulturhistoriskt värdefulla landskapselement och markområden

- Alleér
- Vattendrag
- Historiska utmarksgränsen
- Bygräns
- Väg
- Godsägda arrendejordbruk

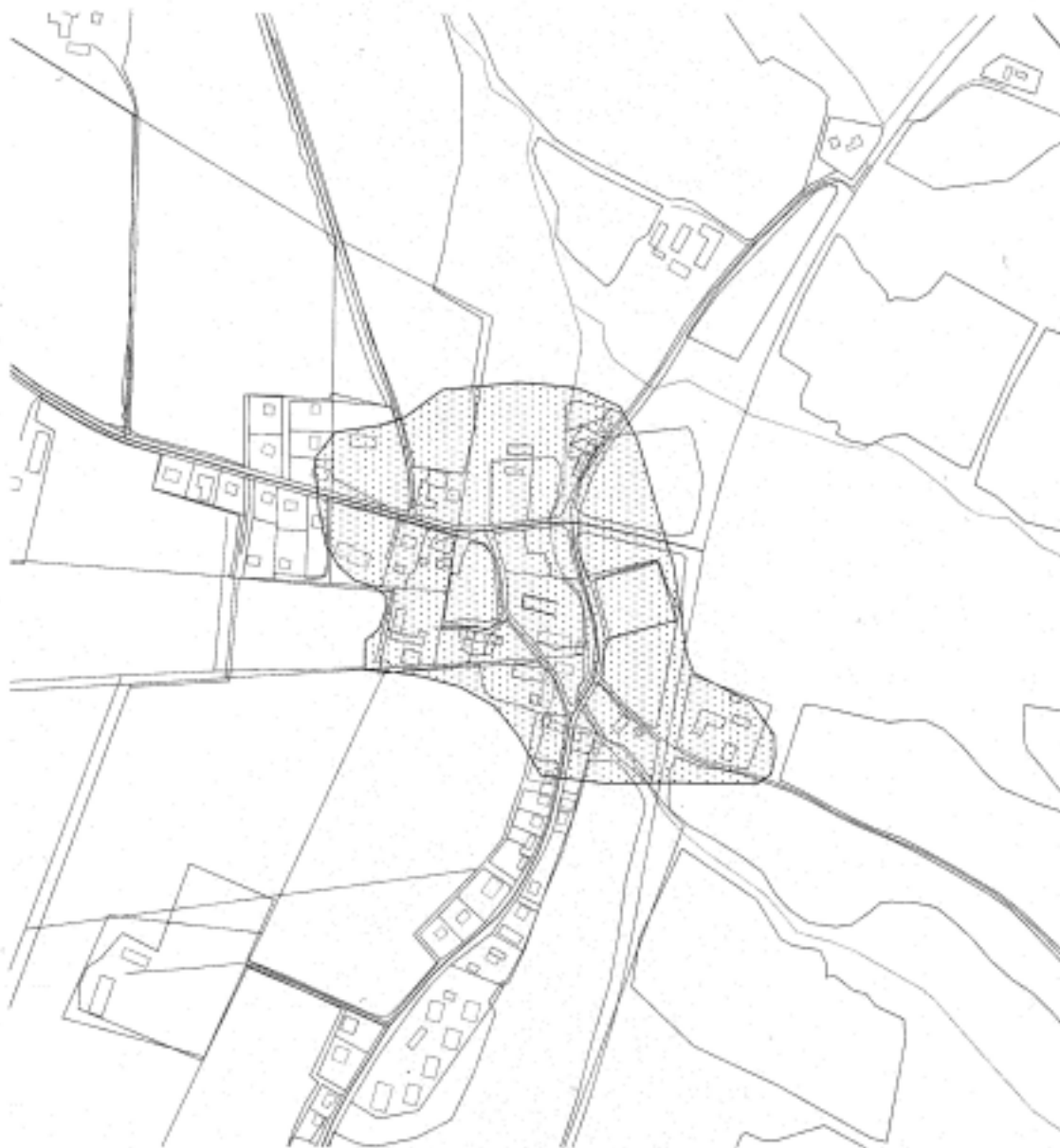
0 400 800 1200 1600 meter

A horizontal scale bar with alternating black and white segments, representing distances of 0, 400, 800, 1200, and 1600 meters.

Eljaröd enskifte 1816

1:5000

Skrafferat område markerar den medeltida bytomtens utbredning. En bytomt är det område inom vilket byns bebyggelse låg från tidig medeltid fram till enskiftet vid 1800-talets början. De medeltida lämningarna som finns inom området är registrerade i Riksantikvarieämbetets fornlämningsregister. För markingrepp inom området fordras tillstånd hos länsstyrelsen.